

Cliteur over Socrates en de godsdienst

Over atheïsme, humanisme en de democratische rechtstaat

Vak: Bachelorscriptie

Naam: Denise Robbesom

Studentnummer: 3092011

Datum: 1 augustus 2013

Inhoud

Inhoudsopgave.....P. 2

Inleiding.....P. 3

De democratische rechtstaat

De democratische rechtstaat volgens Cliteur.....P. 4

Stoelt de democratische rechtstaat op de verlichting of op de oudheid?.....P. 4

Was Socrates een democraat?.....P. 6

Atheïsme

Atheïsme volgens Cliteur.....P. 7

Atheïsme in de oudheid.....P. 8

Was Socrates een atheïst?.....P. 9

Humanisme

Humanisme volgens Cliteur.....P. 11

Humanisme in de oudheid.....P. 13

Was Socrates een humanist?.....P. 13

Conclusie.....P. 14

Bronvermelding en literatuur.....P. 16

Inleiding

In zijn boek *Tegen de decadentie*¹ toont Cliteur zich een voorstander van de liberale democratie (of democratische rechtstaat) die volgens hem onder druk staat. Hij pleit voor een heroriëntatie op de grondbeginselen van de democratische rechtstaat. Het boek begint en eindigt met een verwijzing naar de cultuur van de oude Grieken. Om precies te zijn, naar de vijfde eeuw v. Chr. toen Athene enige tijd een democratie was.² Cliteur maakt enkele claims over de cultuur in die tijd. Zo schetst hij een beeld van Athene als een volwaardige democratie die als voorbeeld zou kunnen dienen voor onze eigen tijd. Hij baseert zich hierbij op een beroemde toespraak van de politicus Perikles, die als de vader van de Atheense democratie wordt beschouwd.³ Perikles stelt dat Athene een democratie is, omdat het in handen is van velen, niet van enkelen, en omdat er sprake is van gelijk recht. De burgers zijn vrije staatsburgers die de wetten respecteren.⁴ Men kan zich afvragen of deze toespraak een reëel beeld geeft van de situatie. Was er in het oude Athene wel sprake van gelijk recht en een stabiele democratie? Er was inderdaad een volksraad, en bepaalde burgers mochten stemmen. Ook breidde men het juridisch apparaat verder uit.⁵ Er waren echter geen vastomlijnde kaders in het strafrecht en men sprong kwistig om met opgelegde straffen.⁶ Daarnaast kan men zich afvragen of er inderdaad gelijk recht bestond voor mannen, vrouwen en slaven. Zo was het voor vrouwen en slaven niet mogelijk om bepaalde politieke functies te vervullen.⁷ Ook was niet iedereen een voorstander van de democratie. Het stadsbestuur bestond in eerste instantie uit rijke of 'goede' mannen: aristocraten. Er was een aristocratische elite waartoe Plato, Socrates en Xenophon gerekend kunnen worden. Filosofie was sowieso een aristocratische bezigheid. Ook bestond er op een breder vlak een antidemocratisch sentiment. Sommige filosofen en politici vonden de democratie geen geschikte staatsvorm, omdat burgers niet in staat geacht werden de polis te regeren.⁸ Volgens Cliteur zijn er parallellen aan te wijzen tussen de cultuur in het oude Athene en het tijdperk van de verlichting.⁹ Hij claimt dat Socrates (en met hem Plato) een voorloper was van de verlichting en van een 'humanistische' moraal en brengt dit direct in verband met de ontwikkeling van de democratie in Athene. In zijn herwaardering van de grondbeginselen van de democratische rechtstaat zou Socrates dan een boegbeeld zijn voor onze huidige democratie en cultuur. In deze scriptie onderzoek ik of de claims van Cliteur juist zijn. Ik beantwoord daarbij de volgende vragen:

- Wat is de democratische rechtstaat bij Cliteur? Is deze gestoeld op de verlichting of op de oudheid? Was Socrates een democraat?
- Wat is atheïsme bij Cliteur? Wat was atheïsme in de oudheid? Was Socrates een atheïst?

¹ Paul Cliteur. *Tegen de decadentie. De democratische rechtstaat in verval* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2004).

² Cliteur. *Tegen de decadentie*. 13-15, 175.

³ De toespraak is opgenomen in: Margreet Fogteloo. (red.) *'I Have a Dream.'* Belangrijke redevoeringen uit de wereldgeschiedenis (Utrecht: Bruna Uitgevers, 1998). 22-26.

⁴ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 13.

⁵ P. Cartledge. "Power and the State." In: Cartledge, P. (ed.) *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). 140-141, 151. Zie ook: A. Vloemans. *Sokrates* (Den Haag: Kruseman, 1963). 32.

⁶ S.C. Todd. "How to Execute People in Fourth-century Athens." In: Hunter, V.J. en Edmondson, J.C. (eds) *Law and Social Status in Classical Athens* (Oxford/ New York: Oxford University Press, 2000). 43. Zie ook: Vloemans. *Sokrates*. 68.

⁷ Marilyn, A. Katz. "Women, Children and Men." In: Cartledge. *History of Ancient Greece*. 100, 107, 110, 114, 117.

⁸ Cartledge. "Power and the State." 142-143, 158.

⁹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14-15.

- Wat is humanisme bij Cliteur? Wat was humanisme in de oudheid? Was Socrates een humanist?

De democratische rechtstaat

De democratische rechtstaat volgens Cliteur

Zoals gezegd in de inleiding, ziet Cliteur de vijfde eeuw v. Chr. in Athene als een periode van “[...] ‘humanisme en Verlichting’. Uit politiek oogpunt viel deze periode samen met die van Athene onder Perikles. De Griekse Verlichting heeft ook veel parallellen met de achttiende-eeuwse Verlichting op het Europese continent.”¹⁰ Hij haalt de classicus Luce¹¹ aan: “Luce typeert deze periode aan de hand van de volgende sleutelwoorden: een toenemende vrijheid van het individu, een kritische houding tegenover gezag en de verbreiding van democratische instituties. Draggers van de Verlichting waren Socrates en de sofisten.”¹² Volgens Cliteur zijn er wel verschillen tussen Socrates en de sofisten, maar hebben zij met elkaar gemeen dat zij ‘humanisten’ zijn.¹³ Cliteur vervolgt: “Socrates stond inderdaad, zoals de Duitse filosoof Windelband¹⁴ schrijft, met de sofisten ‘op de gemeenschappelijke grond van de Verlichting en net als zij bepleitte hij onafhankelijke reflectie ten aanzien van alles wat ons door traditie en gewoonte wordt overgeleverd. De Griekse verlichters benadrukken de betekenis van het individueel oordeel, zoals Luce schrijft, en zij stimuleren de trend naar meer democratie en egalitarisme. Ook bevorderden Socrates en de sofisten tolerantie en vrijheid van meningsuiting. ‘De geest van de tijd,’ aldus nog steeds Luce, ‘was antiautoritair, en religieus geloof werd kritisch ondervraagd.’ Het is tegen deze achtergrond dat de beginselen van rechtstaat en democratie gestalte kregen.”¹⁵ Men kan zich hier afvragen waarom Cliteur bepaalde waarden uit de tijd van de verlichting in verband brengt met de Griekse oudheid en democratie. Het klopt dat er enige tijd sprake was van een democratie in Athene. Maar dit betreft vooral de juridische kant ervan. Wetgeving werd uitgebreid, er kwamen democratische organen zoals een volksraad en men kreeg (beperkt) stemrecht. De waarden die Cliteur aanhaalt, zijn echter culturele waarden. Hij spreekt van ‘humanisme’, tolerantie, vrijheid van meningsuiting, en zelfs van het kritisch bevragen van religie. Ook zou Socrates democratie en egalitarisme bevorderen. Cliteur stelt dat er parallellen zijn tussen de verlichting van de achttiende eeuw en de ‘Griekse verlichting’, maar de waarden die hij aanhaalt, komen slechts in beperkte mate voor in de oudheid. Het roept de vraag op of Cliteur zich voor zijn model van de democratische rechtstaat baseert op de verlichting van de achttiende eeuw of op de oudheid.

Stoelt de democratische rechtstaat op de verlichting of op de oudheid?

De periode van de verlichting wordt doorgaans benoemd als beginnend in de zeventiende of achttiende eeuw. Een zeer algemene definitie wordt gegeven in de *New Dictionary of the History of Ideas*:¹⁶ “The Enlightenment was also a mood emphasizing individualism, toleration, and cosmopolitanism. The Enlightenment was a social philosophy with common

¹⁰ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14.

¹¹ J.V. Luce. *An Introduction to Greek Philosophy* (Londen: Thames en Hudson, 1992).

¹² Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14.

¹³ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14.

¹⁴ W. Windelband. *History of Ancient Philosophy*. Vertaald door Herbert Nernest Cushman (New York: Dover, 1956).

¹⁵ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 15.

¹⁶ Maryanne Cline Horowitz (ed.). *New Dictionary of the History of Ideas* (Farmington Hills: Thomson Gale, 2005).

basic conceptions about humanity and society and a common methodological approach involving the search for laws that govern nature and society and commonly held values directed toward social reform.”¹⁷ Een aanvullende definitie wordt gegeven in de *The Oxford Companion to Philosophy*:¹⁸ ”Enlightenment’ contrasts with the darkness of irrationality and superstition that supposedly characterized the Middle Ages [...]” Deze definitie stelt verder dat in de verlichting de rede centraal staat, dat er gelijkheid is voor de wet tussen mannen en vrouwen en dat geloof (of opvatting) gebaseerd moet zijn op redelijkheid en niet op autoriteiten of religieuze teksten. Men streefde naar gelijkheid, vrijheid voor het individu, volkssoevereiniteit en liberalisme.¹⁹ Deze waarden lijken overeen te komen met wat Cliteur bedoelt met ‘verlichte waarden’. Ook ziet men in de laatste definitie al een begin van religiekritiek. De aandacht verschuift van een metafysische kijk op de wereld naar een meer natuurlijke kijk, waarin de (menselijke) wereld centraal staat. In hetzelfde handboek leest men: “Enlightenment philosophy is paradigmatically atheistic or agnostic, anti-theological and sometimes anticlerical. It often entails a liberal scepticism about the value and legitimacy of the institutions of state. Enlightenment philosophy characteristically rejects authority and advocates intellectual and moral self-reliance.”²⁰ Enkele verschillen met de cultuur in de oudheid zijn de gelijkheid van mannen en vrouwen, uitgebreide religiekritiek, individualisme, liberalisme en de gerichtheid op sociale hervormingen. Wanneer Cliteur in zijn boek spreekt over de democratische rechtstaat, heeft hij het mijns inziens vooral over deze laatste punten en baseert hij zich op denkers uit de verlichting. Hij stelt de begrippen ‘democratische rechtstaat’ en ‘liberale democratie’ op één lijn en geeft aan dat hij dit de beste staatsvorm vindt.²¹ Daardoor ontstaat er een kloof tussen wat men onder de gematigde democratie in de oudheid kan verstaan en onze huidige democratie. Liberalisme ontstond pas in de zestiende eeuw. Het ontstond naar aanleiding van de noodzakelijke tolerantie die voortkwam uit de godsdienstoorlogen in Europa. Hier komt ook het idee van de scheiding van kerk en staat vandaan. Men kan deze lijn doortrekken en vinden dat de politiek of de staat terughoudend moet zijn naar de eigen burgers toe. De staat hoort ‘neutraal’ te zijn.²² Het liberalisme ontstond dus in de tijd van de verlichting, en niet in de oudheid. Men kan nog een onderscheid maken tussen de begrippen ‘democratie’ en ‘rechtstaat’. Een ‘democratie’ kan eenvoudig worden gedefinieerd. Cliteur stelt: “In het alledaagse spraakgebruik wordt een politiek bestel bedoeld waarin de burgers invloed kunnen uitoefenen op het bestuur van de staat. De burgers gezamenlijk hebben het laatste woord wanneer het gaat om de inrichting van de samenleving, niet enkelingen (de vorst of een aristocratische elite).”²³ Deze smalle definitie zou nog van toepassing kunnen zijn op de democratie in de oudheid. Echter, volgens Cliteur ontstond de rechtstaat pas in de achttiende eeuw: “Het ideaal van de rechtstaat is tot ontwikkeling gekomen in aansluiting bij het gedachtegoed van Immanuel Kant en andere -voornamelijk Duitse- auteurs.”²⁴ De termen ‘rechtstaat’, ‘constitutionalisme’ en ‘liberalisme’ zijn grotendeels identiek volgens Cliteur. Het gaat hem om “het politieke systeem waarbij het recht bepaalde begrenzingen oplegt aan de macht van de staat.”²⁵ Cliteur spreekt in de rest van het boek vooral over grondrechten en wetgeving, en over hoe deze zaken zich tot elkaar

¹⁷ Michael, C. Carhart. “Enlightenment.” In: Horowitz. *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 2. 673.

¹⁸ Ted Honderich (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy* (Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005).

¹⁹ M.J. Inwood. “Enlightenment.” In: Honderich. *The Oxford Companion to Philosophy*. 252-253.

²⁰ Stephen Priest. “Enlightenment Philosophy.” In: Honderich. *The Oxford Companion to Philosophy*. 253-254.

²¹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 84-85.

²² Will Kymlicka. “Liberalism.” In: Honderich. *The Oxford Companion to Philosophy*.

²³ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 89.

²⁴ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 91. Cliteur legt niet uit wat de invloed van Kant is geweest, maar verwijst naar onder andere: Otto Bähr. *Der rechtstaat. Eine publicistische Skizze* (Kassel-Göttingen: Wigand, 1864).

²⁵ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 92.

verhouden.²⁶ Dit zijn, zoals Cliteur zelf ook stelt, ontwikkelingen uit de afgelopen drie eeuwen. De democratische rechtstaat zoals wij die nu kennen, is dus meer gebaseerd op de (juridische en sociale) hervormingen vanaf de verlichting dan op de oudheid.

Was Socrates een democraat?

Tot nu toe heb ik onderscheid gemaakt tussen de moderne democratie die op de verlichting gebaseerd is en de basale democratie die tijdelijk in het oude Athene bestond. Zoals gezegd, brengt Cliteur de oude democratie in Athene in verband met Socrates. Hij claimt dat Socrates een voorloper was van de verlichting, dat hij een ‘humanistische’ ethiek ontwikkelde en dat hij tolerantie, democratie en egalitarisme bevorderde. Voordat ik deze claims ga onderzoeken, maak ik een opmerking vooraf. Er bestaat geen consensus over wie de ‘historische’ Socrates was, mede omdat hij geen geschreven werk heeft nagelaten. Men komt waarschijnlijk tot het meest reële beeld, door de primaire bronnen waarin hij genoemd wordt, te onderzoeken. Ik verwijs dan naar het werk van Plato²⁷, Xenophon²⁸ en Aristophanes.²⁹ Om de politieke opvattingen van Socrates te kunnen begrijpen, is het nodig de context van het Athene in de vijfde eeuw v. Chr. te onderzoeken. Het was zeker een bloeitijd te noemen, wanneer het gaat om de ontwikkeling van culturele producten op het gebied van de filosofie, de architectuur, de beeldhouwkunst en de taal. Maar de ontwikkeling van de democratie onder Perikles ging gepaard met strijd en oorlog. Athene was verwickeld in een oorlog met de Perzen (480-449 v. Chr.). Met de opbrengst van de overwinning kon Perikles de stad opnieuw opbouwen.³⁰ Daarna verkeerde Athene in staat van oorlog tegen Sparta (de Peloponnesische oorlog die duurde van 431 tot 404 v. Chr.). Athene kwam in handen van Sparta en werd vanaf toen geregeerd door een groep oligarchen die een schrikbewind voerden. Zij kwamen bekend te staan als de ‘Dertig tirannen’. Na een contrarevolutie in 403 v. Chr. werd de democratie hersteld.³¹ In deze strijd speelden de politici Alkibiades en Kritias belangrijke rollen. Zij waren leerlingen van Socrates geweest, en onder de Dertig waren familieleden van Plato. Deze geschiedenis laat zien dat er niet eensgezind gedacht werd over de democratie als de meest wenselijke staatsvorm. Zowel van buiten af (door de Spartanen) als van binnenuit werd de democratie bekritiseerd. Er bestond een aristocratische elite, waartoe Plato, Socrates en Xenophon behoorden.³² De politieke voorkeur van Socrates wijst in de richting van aristocratie. In *Sokrates’ verdediging*³³ laat Plato Socrates uitleggen waarom hij nooit politieke functies heeft vervuld. Socrates beweert hier dat hij een goddelijke opdracht heeft, namelijk het doen van onderzoek. “Door deze bezigheid heb ik geen tijd gehad in de politiek iets noemenswaardigs te presteren, en in het maatschappelijk leven evenmin.”³⁴ Hij geeft enkele voorbeelden van situaties waarin hij werd gevraagd politiek te handelen (een arrestatie en een jurylidmaatschap) en dit heeft geweigerd. Hij zou de handelingen onrechtvaardig hebben gevonden.³⁵ Socrates neemt hier dus geen duidelijke stelling voor of tegen de

²⁶ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 31-32, 35, 39, 83, 88, 99-104, 112, 116, 117-142, 150, 162, 163-167.

²⁷ De werken van Plato die het meest informeren over de persoon Socrates zijn gebundeld in: Plato. *Sokrates’ leven en dood*. Vertaald door Gerard Koolschijn (Amsterdam: Atheneum, 2000). Hierin zijn opgenomen: *Feest/Symposium, Euthyphron, Sokrates’ verdediging, Kriton en Faidon*.

²⁸ Xenophon. *Herinneringen aan Socrates*. Vertaald door Cornelis Verhoeven (Den Bosch: Uitgeverij Voltaire, 2000).

²⁹ Aristophanes. *Wolken; Vogels; Kikkers*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door M. d’Hane-Scheltema (Amsterdam: Atheneum, 1995).

³⁰ Vloemans. *Sokrates*. 32.

³¹ Vloemans. *Sokrates*. 37. Zie ook: Cartledge. “Power and the State.” 161.

³² Cartledge. “Power and the State.” 158.

³³ Plato. *Sokrates’ verdediging*. In: Plato. *Sokrates’ leven en dood*.

³⁴ Plato. *Sokrates’ verdediging*. 101, 111.

³⁵ Plato. *Sokrates’ verdediging*. 112-113.

democratie, maar meet de juistheid van politiek handelen langs de lijn van rechtvaardigheid. De Platoonse Socrates is dus sceptisch ten opzichte van de politiek. Xenophon verwijst wel duidelijk naar een politieke stellingname van Socrates. Ook Xenophon schreef over de rechtszaak van Socrates. Tijdens deze rechtszaak riepen de staatsmannen Socrates ter verantwoording om een uitspraak die hij had gedaan over de democratie. Hij had deze vergeleken met een zak bonen, waarmee hij wilde illustreren dat willekeurig kiezen nergens op sloeg. Zo'n proces zou nooit een rechtvaardige uitkomst garanderen. Deze uitspraak van Socrates werd gezien als één van de vele ondermijnende opmerkingen over de democratie.³⁶ Over de toedeling van de macht zegt Socrates: "Koningen en heersers waren, zei hij, niet zij die de scepter vasthouden, niet zij die door willekeurige mensen gekozen zijn, die hun positie door loting hebben verkregen, niet zij die met geweld of bedrog hebben veroverd, maar zij die de kunst van het heersen verstaan."³⁷ Hier komt een aristocratische Socrates naar voren. Hij vindt dat het kiezen van mensen niets goeds garandeert en dat de polis bestuurd moet worden door 'goede' mannen: aristocraten. De claim van Cliteur dat Socrates democratie en egalitarisme zou bevorderen, is dus op basis van de hier onderzochte bronnen niet houdbaar. Ik zal nu verder gaan met het onderzoeken van de twee andere claims van Cliteur, namelijk of Socrates een voorloper van de verlichting was en een bevorderaar van een 'humanistische' ethiek.

Atheïsme

Atheïsme volgens Cliteur

In het vorige hoofdstuk werd een definitie gegeven van de verlichting als een cultuur die zich verheft boven de (veronderstelde) irrationaliteit van de middeleeuwen, die zoekt naar een autonome vorm van moraliteit en die, daarmee gepaard gaande, religie bekritiseert. In *Tegen de decadentie* neemt Cliteur stelling tegen een heterogene moraal en toont hij zich kritisch tegenover (monotheïstisch) religies.³⁸ Het verlichtingsideaal wordt in dezelfde definitie getypeerd als 'atheïstisch', 'antiklerikaal', 'agnosticistisch' of 'antitheologisch'. Dit roept de vraag op in hoeverre Cliteur het atheïsme onderschrijft. In zijn boek wordt het woord 'atheïsme' slechts enkele keren genoemd.³⁹ Hij noemt zichzelf niet duidelijk atheïst, maar spreekt wel over de scheiding van religie en moraal⁴⁰, de scheiding van kerk en staat⁴¹, het bevorderen van een seculiere cultuur⁴², autonomie⁴³ en humanisme⁴⁴. In zijn artikel "The Definition of Atheism"⁴⁵ beschrijft Cliteur een aantal definities van 'atheïsme'. Een smalle definitie van een atheïst zou zijn: iemand die het bestaan van God ontkent, of de centrale gedachten van het theïsme niet onderschrijft.⁴⁶ Volgens Cliteur is dit de meest vruchtbare definitie.⁴⁷ Het is namelijk onmogelijk om tegenargumenten te geven voor alle bestaande

³⁶ Xenophon. *Herinneringen aan Socrates*. 21.

³⁷ Xenophon. *Herinneringen aan Socrates*. 110.

³⁸ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 15, 25-28, 42-46, 47-57, 61-81, 83, 84, 116, 124-125, 167.

³⁹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 66, 73.

⁴⁰ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14, 26-28, 46, 61-81.

⁴¹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 46, 83-84, 116, 124.

⁴² Cliteur. *Tegen de decadentie*. 20, 25, 42, 46, 83, 97.

⁴³ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 26, 91, 97, 108.

⁴⁴ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14, 97, 107-109.

⁴⁵ Cliteur. "The Definition of Atheism." In: *Journal of Religion and Society*. Volume 11, 2009. p. 1-23.

⁴⁶ Cliteur. "The Definition of Atheism." 2, 5, 9.

⁴⁷ Cliteur. "The Definition of Atheism." 3. Bredere definities van atheïsme verwijzen naar morele codes, de bewijslast dat God niet bestaat, een mechanistisch wereldbeeld of zelfs religieuze tendensen zoals fanatisme of dogmatisme.

concepten van God en religie.⁴⁸ De atheïst houdt zich dus alleen bezig met de argumenten voor (en tegen) het bestaan van een *christelijke* God. Cliteur komt met de categorie ‘implicit atheism’. Daarover schrijft hij: “Essential for the atheist position is weighing all the options, that is, all the traditional arguments for the existence of God. Who after careful consideration is not committed may be characterized as an atheist.”⁴⁹ Men zou het standpunt van Cliteur volgens de definitie aan het begin van deze paragraaf daarom ‘atheïstisch’ of ‘antitheologisch’ kunnen noemen. Hij stelt voor om de term ‘non-theism’ in plaats van ‘atheïsme’ te gebruiken.⁵⁰ Hij ziet dit als een vorm van privé-atheïsme en wil terughoudend zijn naar een meer publiek of politiek atheïsme.⁵¹ Men kan hieruit opmaken dat Cliteur een voorkeur heeft voor een gematigde vorm van atheïsme.

Atheïsme in de oudheid

Wanneer men spreekt over vormen van verlichting, is een zorgvuldige definiëring van begrippen gewenst. Juist omdat de achttiende-eeuwse verlichting wordt geassocieerd met religiekritiek en atheïsme, kan men bij het boek van Cliteur de indruk krijgen dat hij Socrates als een atheïst ziet. Cliteur ziet Socrates in ieder geval als een boegbeeld voor “onafhankelijke reflectie ten aanzien van alles wat ons door traditie en gewoonte wordt overgeleverd”. Ook zou hij antiautoritair zijn en religie kritisch ondervragen.⁵² Aan het einde van zijn boek trekt Cliteur de conclusie dat de bronnen van de verlichting in de oudheid liggen.⁵³ Hij lijkt hiermee te bedoelen dat er sprake was van een ‘seculiere cultuur’. Dit contrasteert hij met een cultuur die door religie wordt gedomineerd.⁵⁴ Soms brengt hij dit in verband met de scheiding van kerk en staat⁵⁵ en soms met humanisme en autonomie.⁵⁶ In een passage over de bronnen van onze cultuur, haalt Cliteur een werk van Murray⁵⁷ aan. Cliteur noemt in deze context de oude Griekse cultuur de *seculiere bron* van de Europese cultuur. Hij contrasteert dit met de christelijke cultuur en refereert aan de vergelijking die Murray maakt tussen de oude Griekse cultuur en die van de Egyptenaren en de Babyloniërs. Cliteur noemt dan de Griekse cultuur superieur boven alle anderen. De Egyptische en Babylonische culturen worden getypeerd: “Deze is geheel gedomineerd door religie, recht, magie en astrologie.”⁵⁸ Cliteur vervolgt: “Vergelijk dat eens met de Griekse literatuur, en iedereen kan onderkennen dat we hier in een totaal andere wereld verkeren. In de klassieke tijd zijn er geen magische teksten, geen heilige boeken of orakels.⁵⁹ De oude Griekse cultuur zou dus seculier zijn. Men kan zich afvragen in hoeverre dat juist is. In haar artikel *Women, Children and Men*⁶⁰ noemt Katz de Griekse polis een gemeenschap waarin het religieus offeren een centrale plaats inneemt: “The polis has also been described as a sacrificial community, since religion permeated every aspect of its activities and since the offering to the gods of animal or vegetable sacrifice constituted the core of religious observance in ancient Greece. Furthermore, in Athens festival celebrations of one kind or another were held on about half of the days of a given year; thirty-five or so of

⁴⁸ Cliteur. “The Definition of Atheism.” 4, 9.

⁴⁹ Cliteur. “The Definition of Atheism.” 10.

⁵⁰ Cliteur. “The Definition of Atheism.” 17.

⁵¹ Cliteur. “The Definition of Atheism.” 17.

⁵² Cliteur. *Tegen de decadentie*. 15.

⁵³ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 175.

⁵⁴ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 25.

⁵⁵ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 46.

⁵⁶ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 97.

⁵⁷ Gilbert Murray. *Hellenism and the Modern World* (Londen: George Allen & Unwin, 1953).

⁵⁸ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 25. Hij verwijst hiermee naar het boek van Murray. *Hellenism and the Modern World*. 29.

⁵⁹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 25.

⁶⁰ Katz. “Women, Children and Men.”

these were major festivals, and many of them lasted for several days.”⁶¹ In deze opvatting wordt het leven van de burgers wel degelijk door religie gedomineerd. Er waren niet alleen vele festivals om de goden te eren, er waren ook andere religieuze vieringen die te maken hadden met geboorte, volwassen worden, verloving en huwelijk.⁶² Ook werden er erediensten gehouden in familiale kringen.⁶³ Mythologie speelde een grote rol in de literatuur en in de komedies en tragedies die regelmatig werden opgevoerd. De mythologische verhalen van Homerus en Hesiodus waren alom bekend en hadden gezag bij de burgers van Athene. Een ander bekend fenomeen, is het orakel van Delphi. Zowel Plato als Xenophon refereren aan de motivatie van Socrates om zijn leven te wijden aan onderzoek. In *Sokrates' verdediging* voert Socrates de god in Delphi op als getuige voor het feit dat hij over een bepaald inzicht beschikt.⁶⁴ Volgens Xenophon was het geen geheim dat Socrates het orakel van Delphi raadpleegde.⁶⁵ Men kan hieruit opmaken dat religie een belangrijke plaats innam in het oude Athene. Ook kan men in zekere zin spreken van ‘heilige’ boeken (gezaghebbende boeken over de goden) en orakels. Hierdoor lijkt er weinig ruimte te zijn voor atheïsme in die cultuur. In zijn artikel “Atheism in Antiquity”⁶⁶ bevestigt Bremmer dat het oude Athene een cultuur kende die van religie doortrokken was. Daardoor was atheïsme niet erg populair. Een enkel individu of filosoof poneerde wel eens een theoretische stelling die de goden betrof, maar dit bleef bij theorie. Er was geen intentie om atheïsme te praktiseren of religie af te wijzen. Er was hooguit sprake van een milde vorm van atheïsme, of men gebruikte de beschuldiging van atheïsme om iemand in diskrediet te brengen.⁶⁷

Was Socrates een atheïst?

Socrates was één van de filosofen die in diskrediet werd gebracht. In 399 v. Chr. vond er een rechtszaak tegen hem plaats waarin hij ter dood werd veroordeeld. De aanklacht luidde: “Socrates zou onrechtmatig handelen doordat hij de jeugd bederft en niet gelooft in de goden waarin de stad gelooft, maar in andere demonische machten, nieuwe.”⁶⁸ Met ‘nieuwe’ goden werd verwezen naar het orakel van Delphi, volgens Xenophon: “En het was ook geen geheim dat hij het orakel raadpleegde. Want tot vervelends toe was het verhaal verteld over de bewering van Socrates dat de godheid hem aanwijzingen gaf. En dat was, dunkt mij, de belangrijkste grond om hem ervan te beschuldigen nieuwe goden in te voeren.”⁶⁹ In *Sokrates' verdediging* vraagt Socrates aan zijn aanklager Meletos hoe hij dan de jeugd zou bederven: “Hoe bederf ik volgens u de jonge mensen? Of is wel duidelijk dat het is, volgens de aanklacht die u hebt ingediend: door hun te leren niet in de goden te geloven waarin de stad gelooft maar in andere, nieuwe, demonische machten? U bedoelt toch dat ik hen bederf door hun dat te leren? Inderdaad, dat bedoel ik zeker.”⁷⁰ Als Meletos stelt dat Socrates totaal niet in goden gelooft (in plaats van in *bepaalde* goden), zegt Socrates dat dat niet waar is.⁷¹ Zoals gezegd haalt Socrates het orakel van Delphi aan om zijn ‘inzicht’ en handelen te verklaren.⁷²

⁶¹ Katz. “Women, Children and Men.” 101.

⁶² Katz. “Women, Children and Men.” 125.

⁶³ Katz. “Women, Children and Men.” 131.

⁶⁴ Plato. *Sokrates' verdediging*. 99.

⁶⁵ Xenophon. *Herinneringen aan Socrates*. 15.

⁶⁶ J.N. Bremmer. “Atheism in Antiquity.” In: Michael Martin (ed.). *The Cambridge Companion to Atheism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

⁶⁷ Bremmer. “Atheism in Antiquity.” 11.

⁶⁸ Plato. *Sokrates' verdediging*. 102-103.

⁶⁹ Xenophon. *Herinneringen aan Socrates*. 15.

⁷⁰ Plato. *Sokrates' verdediging*. 105.

⁷¹ Plato. *Sokrates' verdediging*. 105-106.

⁷² Plato. *Sokrates' verdediging*. 99-101, 109-111, 113, 120-121.

De aanklacht van goddeloosheid komt ook voort uit het intellectuele milieu van de sofisten. Deze rondtrekkende leraren hadden een dubbele reputatie. Enerzijds verrijkten zij het geestelijke leven in Athene door de rijke burgers te onderwijzen. Anderzijds vormden zij een bedreiging voor het bestaande gedachtengoed. Volgens de meeste sofisten waren er geen absolute normen, terwijl traditioneel de waarheid van de goden de norm was.⁷³ Socrates refereert hieraan in *Sokrates' verdediging*: “[...] dat er een zekere Sokrates was, een intellectueel, die over de dingen in de lucht nadacht en alles onder de aarde had onderzocht en van de zwakste argumentatie de sterkste maakte. Die mensen, mannen van Athene, die dat gerucht hebben verspreid, dat zijn mijn gevaarlijke aanklagers. Want wie naar hen luistert, denkt dat mensen die zulke dingen onderzoeken ook niet in goden geloven.”⁷⁴ Socrates maakt duidelijk dat hij geen sofist is, omdat hij geen geld vraagt voor zijn onderwijs.⁷⁵ Daarnaast neemt hij afstand van de filosoof Anaxagoras, die gezegd zou hebben dat de zon een steen was en de maan aarde.⁷⁶ Deze natuurfilosofische opvatting gaat in tegen de traditionele opvatting dat de zon een god was (Helios).⁷⁷ Er waren dus enkele sofisten die ingingen tegen de traditionele opvattingen in de tijd van Socrates. Maar volgens Plato was Socrates duidelijk geen sofist. In hoeverre kan Socrates nu een atheïst genoemd worden? Volgens de eerder gegeven definitie van Cliteur is een atheïst: iemand die het bestaan van God ontkent, of de centrale gedachten van het theïsme niet onderschrijft. Het is duidelijk dat Socrates het bestaan van een (christelijke) god of goden niet ontkent. Ook was er in de vijfde eeuw v. Chr. geen sprake van ‘theïsme’ als zijnde een verzameling van argumenten voor het bestaan van een christelijke god. Ook kan men niet spreken van een ‘simpele’ afwezigheid van geloof. Socrates legt immers zelf uit dat hij een goddelijke opdracht heeft. De vraag naar het vermoedelijke atheïsme van Socrates dient de vraag of hij gezien kan worden als een voorloper van de verlichting en een bevorderaar van een humanistische ethiek. In de eerder gegeven definitie van ‘verlichting’ was atheïsme (of daaraan verwante verschijnselen) een belangrijke invalshoek, waarmee religie werd bekritiseerd. Maar wat is hier het doel van religie en de bekritisering ervan? In een passage over Plato stelt Cliteur dat religie voor Plato een politieke en opvoedkundige functie heeft. Er moet een bepaald beeld van de goden worden gegeven, zodat mensen de juiste ideeën over de goden krijgen. Censuur wordt daarbij niet geschuwd.⁷⁸ Plato geeft een religieuze rechtvaardiging voor de positie die burgers innemen in de polis. Cliteur stelt de vraag waarom men met een religieuze rechtvaardiging genoeg zou nemen en stelt dat er ook een ‘rationalistische’ verklaring mogelijk moet zijn. Volgens Cliteur wordt hier in de *Euthyphron* van Plato wel de ruimte voor gegeven: “Waarom zouden we- in overeenstemming met de teneur van de *Euthyphro* niet kunnen verlangen dat voor elk moreel oordeel een rechtvaardiging wordt gegeven anders dan dat God daar om hem moverende redenen voor gekozen heeft? Men kan het ook als volgt stellen. De aanvaardbaarheid van de nobele leugen staat en valt met de acceptatie van een soort goddelijk voluntarisme. Het beste antwoord dat men kan bedenken waarom iets goed is, is dat *God het wil*. Maar deze goddelijke bevelstheorie over de moraal is bijzonder zwak en Socrates heeft

⁷³ Vloemans. *Sokrates*. 13-19.

⁷⁴ Plato. *Sokrates' verdediging*. 96.

⁷⁵ Plato. *Sokrates' verdediging*. 97.

⁷⁶ Plato. *Sokrates' verdediging*. 105.

⁷⁷ Zie ook: Bremmer. “Atheism in Antiquity.” 13.

⁷⁸ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 67-71. Cliteur verwijst naar: Plato. *Republiek*. In: Eduard Zeller. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963). Voor een Nederlandse vertaling zie: Plato. *De ideale staat/ Politeia*. Vertaald door Gerard Koolschijn (Amsterdam: Atheneum, 2010).

daar zelf in de *Euthyphro* nadrukkelijk op goede gronden afstand van genomen.”⁷⁹ In de *Euthyphron* wordt inderdaad de vraag gesteld hoe we kunnen weten wat zondig is en wat vroom.⁸⁰ Met ‘vroom’ kan men bedoelen: volgens de door de goden opgelegde plicht, en met ‘zondig’ het tegenovergestelde.⁸¹ Euthyphron probeert deze vraag te beantwoorden, maar komt er met zijn redeneringen niet uit. Socrates laat hiermee zien dat het niet zo eenvoudig is om vast te stellen wat we weten over de goden, of wat zij aangenaam of beminnelijk vinden (dat wat vroom zou zijn). Hierdoor blijkt het moeilijk te zijn om het vrome als richtlijn te nemen voor het eigen handelen.⁸² Kan dit als religiekritiek worden beschouwd? Het is duidelijk dat Socrates vragen stelt, maar hij valt het geloof in goden of de plaats van religie in de samenleving niet aan. Hij onderzoekt slechts de beweringen van zijn gesprekspartners over de goden. Het stellen van vragen over religieuze handelingsmotieven kan wijzen in de richting van de verlichting. Maar het voert te ver om Socrates een atheïst of goddeloos persoon te noemen. Toch ziet Cliteur in Socrates een denker die een ‘humanistische’ moraal voorstond. Wat bedoelt hij hiermee en kan deze claim behouden worden?

Humanisme

Humanisme volgens Cliteur

In de vorige paragraaf werd duidelijk dat Cliteur zoekt naar een rechtvaardiging voor moreel handelen, anders dan door goden bepaald. Dit wijst in de richting van humanisme. Cliteur noemt ‘humanisme’ en ‘verlichting’ in één adem. Hij benoemt de waarden ‘een toenemende vrijheid van het individu, een kritische houding tegenover gezag en de verbreiding van democratische instituties’ als verlichtingswaarden.⁸³ Daarna noemt hij de sofisten en Socrates ‘humanisten’.⁸⁴ Maar wat is nu humanisme bij Cliteur? In het vorige hoofdstuk heb ik onderzocht in hoeverre Cliteur het atheïsme onderschrijft. Daarbij werd duidelijk dat Cliteur een smalle definitie van atheïsme hanteert en tegelijk spreekt over een aantal zaken die men met atheïsme in verband zou kunnen brengen. Ik bedoel dan de scheiding van religie en moraal⁸⁵, de scheiding van kerk en staat⁸⁶, het bevorderen van een seculiere cultuur⁸⁷, autonomie⁸⁸ en humanisme⁸⁹. Men kan zich nu afvragen wat het verschil is tussen atheïsme en humanisme. Bevorderen zij niet allebei deze waarden? Een smalle definitie van humanisme zou kunnen zijn: het centraal stellen van de mens en zijn (of haar) status, belang, kracht en macht, prestaties, belangen of autoriteit.⁹⁰ Het begrip ‘humanisme’ kent een lange geschiedenis. Doorgaans wordt het in verband gebracht met de renaissance en latere vormen van humanisme in de negentiende en twintigste eeuw.⁹¹ Men kan zich afvragen wat het centraal stellen van de mens betekent voor de positie die god (of goden) inneemt in het leven

⁷⁹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 72. Cliteur verwijst zelf niet naar een uitgave van de *Euthyphron*. Voor deze scriptie heb ik de volgende uitgave gebruikt: Plato. *Euthyphron*. In: Plato. *Socrates' leven en dood*.

⁸⁰ Plato. *Euthyphron*. 76.

⁸¹ Plato. *Euthyphron*. 220. Dit is een definitie van de vertaler Gerard Koolschijn in een eindnoot.

⁸² Plato. *Euthyphron*. 91.

⁸³ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14.

⁸⁴ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14.

⁸⁵ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14, 26-28, 46, 61-81.

⁸⁶ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 46, 83-84, 116, 124.

⁸⁷ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 20, 25, 42, 46, 83, 97.

⁸⁸ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 26, 91, 97, 108.

⁸⁹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14, 97, 107-109.

⁹⁰ Alan Lacey. “Humanism.” In: Honderich. *The Oxford Companion to Philosophy*. 401.

⁹¹ Peter Derkx schreef een verhelderend artikel over het begrip humanisme. Zie: Peter Derkx. “Het woord ‘humanisme’: opkomst en betekenis.” In: Derkx, P., Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen (red.). *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998).

van de mens. Wanneer men spreekt over negentiende-eeuws humanisme, wordt dit vaak in verband gebracht met wetenschappelijke ontwikkelingen die zouden botsen met christelijke opvattingen.⁹² Het humanisme dat voortkwam uit de renaissance kreeg zo de moderne associatie met atheïsme of agnosticisme.⁹³ Deze vorm wordt ‘wetenschappelijk humanisme’ genoemd en stelt de rede centraal. Het gebruik van de rede wordt zo gecontrasteerd met openbaringen of andere vormen van religieus gezag. De menselijke rede kan ook gebruikt worden als grondslag voor moreel handelen. Dan spreekt men van ‘ethisch humanisme’.⁹⁴ Deze historische uitleg laat zien dat het niet eenvoudig is om atheïsme en humanisme van elkaar te scheiden. Er zijn nog vele vormen van humanisme te onderscheiden, zoals religieus humanisme⁹⁵, levensbeschouwelijk humanisme⁹⁶ en marxistisch en existentieel humanisme.⁹⁷ Als Cliteur spreekt over humanisme in de oudheid, haalt hij Protagoras aan die beweerde dat de mens de maat van alle dingen is.⁹⁸ Cliteur vervolgt: “Luce⁹⁹ beschouwt deze beroemde frase als de ‘key manifesto of Greek humanism’. Ik ben dat met Luce eens [...]. Er zijn geen hogere wezens dan *mensen*, die bepalend zijn voor goed of kwaad. Dat is natuurlijk een duidelijke afwijzing van God of goden als bepalend voor ethiek.”¹⁰⁰ Verder zou Protagoras aan agnost zijn, omdat hij zei dat hij over de goden niets kon weten.¹⁰¹ Cliteur brengt deze mens- maat- regel verder in verband met een seculiere cultuur. Dat is een cultuur waarin niet Gods wil en woord doorslaggevend is, maar die van de mens.¹⁰² Cliteur stuurt dus aan op een scheiding van religie en moraal. Hij maakt onderscheid tussen een heterogene moraal (een moraal waarbij Gods wil en woord bepalend is) en een autonome moraal.¹⁰³ Verder brengt hij humanisme in verband met de natuurrechttraditie¹⁰⁴ en met de rechtstaat.¹⁰⁵ Dit doet sterk denken aan een vorm van humanisme die ‘seculier humanisme’ wordt genoemd. Een definitie: “The philosophy and ideology of secular humanism has its roots in Enlightenment thought and is based in large part on the Western tradition of liberalism and notions about the status and role of science in the modern world. At base it is a non-theistic belief system that upholds the prime importance of rationality, human autonomy, and democracy.”¹⁰⁶ Het is duidelijk dat Cliteurs werk in deze traditie past. Maar hoe zit het met de claim dat Socrates en de sofisten humanisten waren? Om dat te onderzoeken, moet onderscheid worden gemaakt tussen moderne (of seculiere) vormen van humanisme en het vermeende humanisme in de oudheid.

⁹² Lacey. “Humanism.” 401-402.

⁹³ Lacey. “Humanism.” 402.

⁹⁴ Lacey. “Humanism.” 402.

⁹⁵ Weldon, Stephen. “Secular Humanism in the United States.” In: Horowitz. *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 3. 1033.

⁹⁶ Derkx. “Het woord ‘humanisme’: opkomst en betekenis.” Een ander artikel van Derkx over het zelfde onderwerp is: Peter Derkx. “Humanisme als moderne levensbeschouwing.” In: Alma, H. en Adri Smaling (red.). *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin* (Amsterdam: SWP/ Humanistics University Press, 2009).

⁹⁷ Cary, J. Nederman. “Modern Humanism.” In: Horowitz. *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 3. 1028.

⁹⁸ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14. Cliteur verwijst hier naar het werk van Diogenes Laërtius. *Leven en leer van beroemde filosofen*. Vertaald door Rein Ferwerda (Amsterdam: Ambo, 2000). Voor deze scriptie gebruik ik de uitgave: Diogenes Laërtius. *Leven en leer van beroemde filosofen*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Rein Ferwerda (Budel: Damon, 2008).

⁹⁹ Cliteur verwijst naar: Luce. *An Introduction to Greek Philosophy*.

¹⁰⁰ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 14.

¹⁰¹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 15.

¹⁰² Cliteur. *Tegen de decadentie*. 25.

¹⁰³ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 26.

¹⁰⁴ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 97.

¹⁰⁵ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 107-109.

¹⁰⁶ Weldon. “Secular Humanism in the United States.” 1033.

Humanisme in de oudheid

Wanneer Cliteur spreekt over humanisme, heeft hij het over twee verschillende zaken. Enerzijds haalt hij Protagoras en Socrates aan en verwijst hij naar hun veronderstelde agnosticisme en humanisme. Anderzijds brengt hij humanisme in verband met autonomie, de natuurrechtstraditie en de rechtstaat. Het is in het eerste hoofdstuk duidelijk geworden dat de rechtstaat pas is ontstaan in de achttiende eeuw. Ook de natuurrechtstraditie is een modern verschijnsel.¹⁰⁷ Liberalisme ontstond pas in de zestiende eeuw en Athene was in de vijfde eeuw v. Chr. geen seculiere cultuur. Wat overblijft is het centraal stellen van de rede en van de mens, autonomie, en daarmee samenhangend, de scheiding van religie en moraal. Was er in de oudheid sprake van humanisme? Wanneer men kijkt naar de smalle definitie van humanisme, kan men zeggen dat dat zo is. Het gaat dan om het centraal stellen van de mens (in de filosofie) en het zoeken naar de juiste verhouding tussen de rede en de wil van de goden. Socrates doet dit in de *Euthyphron*. Het voert echter te ver om te stellen dat Socrates uit is op een volledige scheiding van religie en moraal. Socrates kende dus geen ‘non-theistic belief system’ zoals de definitie van seculier humanisme wil. Cliteur spreekt in zijn boek een aantal keer over autonomie.¹⁰⁸ Hij refereert dan aan het kantiaanse ideaal van zelfwetgeving, dat volgens hem een dominant streven is geworden in de westerse cultuur.¹⁰⁹ De mens kan zichzelf daarmee civiliseren. Hij stelt dan dat de mens zich ook als collectief bepaalde beperkingen kan opleggen en dat de rechtstaat een uiting is van dat ideaal.¹¹⁰ Het is opvallend dat Cliteur het begrip autonomie koppelt aan de rechtstaat, dat een modern verschijnsel is. Het begrip ‘autonomie’ wordt vaak in verband gebracht met de verlichting.¹¹¹ Men verwijst dan naar Immanuel Kant die het begrip een plaats gaf in de ethiek. Maar daarmee is over de oudheid niets gezegd. In de oudheid werd het begrip ‘autonomie’ alleen gebruikt voor een polis. Letterlijk vertaald betekent het ‘zelfbestuur’. Het is pas in de moderne tijd dat autonomie aan persoonlijk handelen wordt gekoppeld, mede door de invloed van Kant.¹¹² Verder werd in de vorige paragraaf duidelijk dat rationalisme pas echt van belang werd in samenhang met de wetenschappelijke ontwikkelingen in de verlichting. Er is in de oudheid ook sprake van wetenschappelijke ontwikkeling (toen nog filosofie genoemd) en Plato en Socrates hebben de rede hoog in het vaandel staan. Er is echter pas sprake van een ‘humanistische’ vorm van rationalisme als men in de verlichting de rede ziet als basis voor het morele handelen. Dan pas spreekt men van een wetenschappelijk of ethisch humanisme.

Was Socrates een humanist?

In de vorige paragrafen werd duidelijk dat er vele vormen van humanisme zijn. Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen vormen die zijn ontstaan in samenhang met de verlichting en de meer beperkte vorm die in de oudheid bestond. Alleen een smalle definitie van humanisme kan van toepassing zijn op Socrates. Dat wil zeggen dat Socrates zich bezighield met ethische en politieke filosofische vragen, waarmee hij de mens en het menselijk handelen centraal stelde. Pas in de verlichting gaat men aansturen op een autonome

¹⁰⁷ Cliteur verbindt wat hij ‘humanistisch natuurrecht’ noemt aan Hugo de Groot die leefde van 1583 tot 1645. Zie: Cliteur. *Tegen de decadentie*. 97.

¹⁰⁸ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 26, 91, 108.

¹⁰⁹ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 108.

¹¹⁰ Cliteur. *Tegen de decadentie*. 108.

¹¹¹ Nederman. “Modern Humanism.” 1028.

¹¹² Andrews Reath. “Autonomy, ethical.” In: Craig, E. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (London: Routledge, 1998).

moraal, waarbij de rede centraal staat en in contrast staat met openbaringen of religieuze vormen van gezag. Het is wel waar dat Socrates toont dat het moeilijk is vast te stellen wat de goden van de mens verwachten op ethisch gebied. Maar daarmee is het contrast tussen religie en moraal nog niet zo scherp als in de tijd van de verlichting. Zoals eerder gesteld, was Athene in de tijd van Socrates geen seculiere cultuur. Een seculiere vorm van humanisme is dus niet van toepassing. Socrates was geen ongelovig mens, en ook geen democraat. Wel is hij één van de eerste filosofen die het gebruik van de rede hoog prijst in ethische dialogen. In die zin kan hij in bescheiden mate een voorloper van het moderne humanisme en de verlichting worden genoemd.

Conclusie

In *Tegen de decadentie* pleit Cliteur voor een herwaardering van de grondbeginselen van de democratische rechtstaat. Hij verwijst naar de Griekse oudheid als een inspiratiebron en voorloper van onze huidige cultuur. Ik heb in deze scriptie onderzocht in hoeverre Socrates als boegbeeld kan dienen voor onze huidige rechtstaat en seculiere cultuur. Cliteur brengt Socrates in verband met de achttiende-eeuwse verlichting, met de democratie en met humanisme. Cliteur ziet de Atheense democratie in de vijfde eeuw v. Chr. als een voorbeeld voor onze tijd. Hij baseert zich daarbij echter op een enigszins geromantiseerd beeld dat door Perikles werd voorgesteld. De Atheense democratie was beperkt, burgers waren niet gelijk voor de wet en de opbouw ervan ging gepaard met strijd en oorlog. De opvattingen over de democratie als de beste staatsvorm waren verdeeld. Zowel Socrates als Plato behoorden tot een aristocratische elite. Socrates werd tijdens zijn rechtszaak beschuldigd van antidemocratische sentimenten. Hij was dus geen democraat en kan niet worden gezien als boegbeeld of voorloper van onze huidige rechtstaat. Het model van de democratische rechtstaat dat Cliteur voor ogen heeft, lijkt meer gebaseerd te zijn op de zeventiende (of achttiende-eeuwse) verlichting dan op de oudheid. In de definities van de verlichting wordt gesproken over een atheïstische (of aanverwante) invalshoek, van waaruit religie wordt bekritiseerd. Cliteur lijkt voorstander te zijn van een gematigde vorm van atheïsme. Volgens zijn definitie echter, kan Socrates geen atheïst worden genoemd. Socrates maakt duidelijk dat hij een goddelijke opdracht heeft tot het doen van onderzoek. Hij ontkent nergens het bestaan van goden en wil ook geen goddeloosheid praktiseren. Hij stelt wel filosofische vragen over wat vroomheid is en toont dat de mens niet kan weten wat de goden van hem verlangen. Atheïsme was in de oudheid een marginaal verschijnsel. Er zijn enkele filosofen van goddeloosheid beschuldigd, onder wie Socrates, maar dit 'atheïsme' betrof slechts enkele theoretische uitspraken over de goden en is niet vergelijkbaar met moderne vormen van atheïsme. Cliteur stelt verder dat de Griekse cultuur de seculiere bron van onze tijd is. Volgens Cliteur zouden er geen heilige boeken of orakels zijn in die tijd. Deze claim is niet houdbaar. Het Athene in de vijfde eeuw v. Chr. was een zeer religieuze gemeenschap. De werken van Homerus en Hesiodus (die verhalen over de goden betreffen) werden als gezaghebbend beschouwd. Het orakel van Delphi werd door velen geraadpleegd, niet in de laatste plaats door Socrates zelf. De Griekse oudheid is dus zeker niet een seculiere cultuur te noemen. De termen 'atheïsme' en 'humanisme' liggen dicht bij elkaar. Cliteur snijdt een aantal onderwerpen aan die zowel door atheïsten als door humanisten onderschreven zouden kunnen worden. Het gaat dan om de scheiding van kerk en staat, de scheiding van religie en moraal en, daarmee samenhangend, autonomie. Voor Cliteur lijkt de nadruk te liggen op het bevorderen van een moraal die op de menselijke rede is gebaseerd, in plaats van op de wil van god (of goden). Het centraal stellen van de mens en de menselijke rede kan men 'humanisme' noemen, in een smalle definitie. Op het gebied van ethiek zou de rede de basis kunnen vormen voor het morele handelen. Dit wordt sinds de verlichting gecontrasteerd met het

gezag van openbaringen of andere religieuze richtlijnen. Het is waar dat Socrates de rede hoog in het vaandel heeft staan in de dialogen die hij voert. Maar daarmee stuurt hij nog niet aan op een scheiding van religie en moraal. De rede van de mens gaat pas echt botsen met religieus geloof door de wetenschappelijke ontwikkelingen in de verlichting. Toch kan het centraal stellen van de rede door Socrates worden gezien als een milde vorm van humanisme, mede omdat hij als onderwerp het menselijk handelen kiest. De moraliteit van Socrates is echter nog niet geheel autonoom te noemen. Hij geeft te kennen dat hij in de goden gelooft en een goddelijke opdracht heeft. Het begrip 'autonomie' krijgt pas de huidige betekenis in de tijd van de verlichting, als Kant het in verband brengt met individueel handelen. Er is dus alleen een smalle definitie van humanisme mogelijk op de filosofie van Socrates. Hij stelt weliswaar de mens centraal in zijn dialogen, de begrippen autonomie, seculiere cultuur en atheïsme krijgen pas echt betekenis in de verlichting. Socrates kan dus in beperkte zin worden gezien als een voorloper van de verlichting en van humanisme. Hij kan echter niet dienen als boegbeeld voor de democratische rechtstaat.

Bronvermelding

Afbeelding titelpagina: Rafael. *De school van Athene*. (Detail van Socrates.) 1509. Vaticaanse musea, Vaticaanstad.

Literatuur

Alma, H. en Adri Smaling. (red.) *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: SWP/ Humanistics University Press, 2009.

Aristophanes. *Wolken; Vogels; Kikkers*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Gennip, 1995.

Audi, Robert. (ed.) *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge/ New York: Cambridge University Press, 2009.

Bähr, Otto. *Der rechtstaat. Eine publicistische Skizze*. Kassel-Göttingen: Wigand, 1864.

Bremmer, J.N. "Atheism in Antiquity." In: Michael Martin. (ed.) *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
<http://universitypublishingonline.org.proxy.library.uu.nl/cambridge/companions/chapter.jsf?bid=CBO9781139001182&cid=CBO9781139001182A006> (geraadpleegd 27 juni 2013).

Carhart, Michael, C. "Enlightenment." In: Horowitz, Maryanne Cline. (ed.) *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 2. Farmington Hills: Thomson Gale, 2005.

Cartledge, P. (ed.) *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

_____. "Power and the State." In: Cartledge, P. (ed.) *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Cliteur, Paul. *Tegen de decadentie. De democratische rechtstaat in verval*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2004.

_____. "The Definition of Atheism." In: *Journal of Religion and Society*. Volume 11, 2009. p. 1-23.

Craig, E. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge, 1998.
<http://www.rep.routledge.com.proxy.library.uu.nl/?authstatuscode=202> (geraadpleegd 1 augustus 2013).

Derkx, Peter. "Humanisme als moderne levensbeschouwing." In: Alma, H. en Adri Smaling (red.). *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: SWP/ Humanistics University Press, 2009. <http://igitur-archive.library.uu.nl/human/2010-0113-200205/Derkx%20-%20Humanisme%20als%20moderne%20levensbeschouwing%20-%20Final%20Author%20Version.pdf> (geraadpleegd 30 juli 2013).

_____. "Het woord 'humanisme': opkomst en betekenis." In: Derkx, P., Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen (red.). *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in*

- Nederland, 1850-1960*. Hilversum: Verloren, 1998. http://igitur-archive.library.uu.nl/human/2007-1004-201856/Derxx_Het%20woord%20humanisme_1998.pdf (geraadpleegd 30 juli 2013).
- _____, Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen (red.). *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Hilversum: Verloren, 1998.
- Diogenes Laërtius. *Leven en leer van beroemde filosofen*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Rein Ferwerda. Budel: Damon, 2008.
- Fogtelloo, Margreet (red.). *'I Have a Dream.'* *Belangrijke redevoeringen uit de wereldgeschiedenis*. Utrecht: Bruna Uitgevers, 1998.
- Gaskin, J.C.A. "Deism." In: Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.
- Harrison, Ross. "Democracy." In E. Craig (ed.). *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge, 2005. <http://www.rep.routledge.com/article/S017> (geraadpleegd 11 juli 2013).
- Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.
<http://proxy.library.uu.nl/login?url=http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199264797.001.0001/acref-9780199264797> (geraadpleegd 17 juli 2013).
- Horowitz, Maryanne Cline (ed.). *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 1 t/m 6. Farmington Hills: Thomson Gale, 2005.
- Hunter, V.J. en Edmondson, J.C. (eds) *Law and Social Status in Classical Athens*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2000.
- Inwood, M.J. "Enlightenment." In: Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.
- Kahn, Charles, H. "Protagoras." In: Craig, E. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge, 1998. <http://www.rep.routledge.com/article/A098SECT3> (geraadpleegd 30 juli 2013).
- Katz, Marilyn, A. "Women, Children and Men." In: Cartledge, P. (ed.) *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kymlicka, Will. "Liberalism." In: Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.
- Lacey, Alan. "Humanism." In: Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.
- Luce, J.V. *An Introduction to Greek Philosophy*. Londen: Thames en Hudson, 1992.

Martin, Michael (ed.). *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
<http://universitypublishingonline.org.proxy.library.uu.nl/cambridge/companions/ebook.jsf?bid=CBO9781139001182> (geraadpleegd 27 juni 2013).

_____. "Atheism." In: Horowitz, Maryanne Cline (ed.). *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 1. Farmington Hills: Thomson Gale, 2005.

Mavrodes, George, I. "Atheism and Agnosticism." In: Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.

Murray, Gilbert. *Hellenism and the Modern World*. Londen: George Allen & Unwin, 1953.

Nederman, Cary J. "Modern Humanism." In: Horowitz, Maryanne Cline (ed.). *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 3. Farmington Hills: Thomson Gale, 2005.

Plato. *De ideale staat/ Politeia*. Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Genneep, 2010.

_____. *Eutyphron*. In: Plato. *Sokrates' leven en dood*. Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Genneep, 2000.

_____. *Faidon*. In: Plato. *Sokrates' leven en dood*. Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Genneep, 2000.

_____. *Kriton*. In: Plato. *Sokrates' leven en dood*. Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Genneep, 2000.

_____. *Republiek*. In: Eduard Zeller. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963.

_____. *Sokrates' leven en dood*. Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Genneep, 2000.

_____. *Sokrates' verdediging*. In: Plato. *Sokrates' leven en dood*. Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam: Atheneum/ Polak & Van Genneep, 2000.

Priest, Stephen. "Enlightenment Philosophy." In: Honderich, Ted (ed.). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2005.

Reath, Andrews. "Autonomy, ethical." In: Craig, E. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge, 2013 <http://www.rep.routledge.com/article/L007SECT1> (geraadpleegd 1 augustus 2013).

Sterba, James P. "Political Philosophy." In: Audi, Robert (ed.). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge/ New York: Cambridge University Press, 2009.

Stone, I.F. *Het proces Sokrates*. Vertaald door Jabik Veenbaas. Baarn: Anthos, 1988.

Taylor, C.C.W. *Socrates*. Vertaald door Willemien de Leeuw. Rotterdam: Lemniscaat, 2001.

Thiselton, A.C. "Agnosticism." In: Thiselton, A.C. *A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion*. Oxford: Oneworld Publications, 2002.

____. "Atheism." In: Thiselton, A.C. *A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion*. Oxford: Oneworld Publications, 2002.

____. *A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion*. Oxford: Oneworld Publications, 2002.

Todd, S.C. "How to Execute People in Fourth-century Athens." In: Hunter, V.J. en Edmondson, J.C. (eds) *Law and Social Status in Classical Athens*. Oxford/ New York: Oxford University Press, 2000.

Vloemans, A. *Sokrates*. Den Haag: Kruseman, 1963.

Weldon, Stephen. "Secular Humanism in the United States." In: Horowitz, Maryanne Cline (ed.). *New Dictionary of the History of Ideas*. Volume 3. Farmington Hills: Thomson Gale, 2005.

Windelband, W. *History of Ancient Philosophy*. Vertaald door Herbert Nernest Cushman. New York: Dover, 1956.

Xenophon. *Herinneringen aan Sokrates*. Vertaald door Cornelis Verhoeven. Den Bosch: Uitgeverij Voltaire, 2000.

Zeller, Eduard. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963.